

A group of glowing green fluorescent fish, likely zebrafish, swimming in a dark blue tank. The fish are arranged in a loose cluster, with one in the center-left, one in the top-left, one in the top-right, one in the middle-right, and one in the bottom-right. The text is overlaid on the image.

RAAD VOOR DIERENAANGELEGHEDEN

ZICHTBAAR VERANDERD;  
BIOTECHNOLOGIE EN HET  
TENTOONSTELLEN VAN DIEREN  
SAMENVATTING

## Doel en activiteiten van de raad

De Raad voor Dierenaangelegenheden (RDA) is een onafhankelijke raad van deskundigen die de staatssecretaris van Economische Zaken gevraagd en ongevraagd adviseert over multidisciplinaire vraagstukken op het gebied van dierenwelzijn inclusief diergezondheid. De RDA bestaat op dit moment uit circa veertig leden met zeer uiteenlopende achtergrond en deskundigheid, die er op persoonlijke titel en zonder last of ruggenspraak zitting in hebben.

De Raad voor Dierenaangelegenheden behandelt vraagstukken over de volle breedte van het dierbeleid: over gehouden en niet-gehouden, dus 'in het wild levende' dieren, over hobbydieren, over gezelschapsdieren, en over productie- en proefdieren.

De raad legt het resultaat van zijn beraadslagingen neer in een zogenaamde *zienswijze*. Die geeft een overzicht van wetenschappelijke en maatschappelijke achtergronden van een vraagstuk, en adviseert over beleidsrichtingen en oplossingsrichtingen voor dilemma's. Consensus is niet noodzakelijk: een zienswijze van de raad kan minderheidsstandpunten bevatten.

## Woord Vooraf

Was de aanleiding voor deze zienswijze een enkele vergunningaanvraag, het nut en de reikwijdte ervan zijn veel breder. Er is zowel nationaal als Europees al veel geregeld voor de omgang met genetisch gemodificeerde organismen, de omgang met dieren en het organiseren van tentoonstellingen. De Nederlandse wetgeving, grotendeels neergelegd in de Wet dieren, de Wet milieubeheer, de Wet op de dierproeven en de Flora- en faunawet, laat echter ook vragen open – vooral waar de verschillende werkingssferen elkaar overlappen en waar het gaat om de vraag in welk levensstadium er sprake is van een organisme.

Dat was voor de staatssecretaris van Economische Zaken aanleiding om de Raad voor Dierenaangelegenheden om een zienswijze te vragen. De raad is verheugd om in de voorliggende samenvatting een groter publiek inzicht te kunnen bieden in het advies.

Den Haag, juni 2015



*Frauke Ohl, voorzitter*



*Marc Schakenraad, algemeen secretaris*

RAAD VOOR DIERENAANGELEGENHEDEN

ZICHTBAAR VERANDERD;  
BIOTECHNOLOGIE EN HET  
TENTOONSTELLEN VAN DIEREN  
SAMENVATTING



RAAD VOOR DIERENAANGELEGENHEDEN

# Zichtbaar veranderd; biotechnologie en het tentoonstellen van dieren

## Gevraagde zienswijze

**Vraag:** Zijn er ethische of maatschappelijke overwegingen die nieuwe wetten en regels nodig maken om vast te leggen of genetisch gemodificeerde dieren tentoongesteld mogen worden en onder welke voorwaarden?

**Aanleiding:** Een Haags museum vroeg een vergunning aan voor het tentoonstellen van een kunstwerk met genetisch gemodificeerde organismen – zandraketten en embryo's van zebravisjes – op een manifestatie over kunst en natuur. Dat was aanleiding voor de adviesaanvraag door de staatssecretaris van Economische Zaken (EZ). Tegelijkertijd vroeg de staatssecretaris van Infrastructuur en Milieu (I&M) om een 'signalering' door de commissie Genetische Modificatie (COGEM) over hetzelfde onderwerp. Ook deze is inmiddels verschenen.

**Overwegingen:** De aanleiding voor dit advies was een bijzonder geval: de geplande tentoonstelling waar genetisch gemodificeerde embryo's van zebravissen te zien zouden zijn. Hierdoor werd de aandacht van twee ministeries gevestigd op een mogelijke lacune in de regels. 'Er is wetgeving over biotechnologie en er is wetgeving voor het tentoonstellen van dieren,' licht dr. Franck Meijboom toe. Hij was voorzitter van het forum dat dit advies van de raad voorbereidde. 'Maar voor de combinatie van beide bestaan geen regels.'

Foto: William Hoogteyling



Franck Meijboom



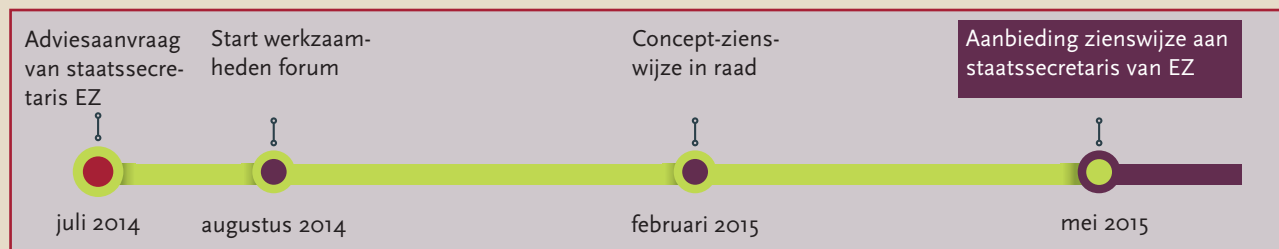
Daarnaast was er onduidelijkheid over de vraag hoe ver de invloed gaat van de Wet dieren, waarin veel over dierenwelzijn is geregeld. ‘Een zebravis is een gewerveld dier, kan dus pijn lijden en valt daarom onder de Wet dieren. Maar voor een embryo van een zebravis geldt dat strikt genomen niet. Er bleek maar een heel klein stukje wetgeving te bestaan over de vraag wat als een organisme moet worden beschouwd en wat niet.’

In het algemeen heeft het forum over dit onderwerp veel aandacht besteed aan de vraag of bestaande wetten en regels zouden kunnen voldoen, zegt Meijboom die in het dagelijks leven verbonden is aan de faculteiten Diergeneeskunde en Geesteswetenschappen van de Universiteit Utrecht. Zouden er nieuwe regels nodig zijn, dan zouden die moeten beantwoorden aan een groot aantal verschillende maatschappelijke visies en overwegingen. Op hun beurt zijn die weer gestoeld op verschillende omstandigheden, sectoren, soorten dieren en doelen waarvoor wordt geëxposeerd.

‘Het bleek dat er op alle afzonderlijke onderdelen wetgeving bestaat. Maar in de wetten over biotechnologie ontbreekt het aspect tentoonstellingen en in de regels over tentoonstellingen ontbreekt de mogelijkheid dat je

er biotechnologie bij zou kunnen gebruiken.’ Die situatie brengt de noodzaak mee, vond het forum, om in voorkomende gevallen altijd de wetgeving in samenhang te bekijken. ‘Wanneer je dat doet dan biedt dat in het algemeen voldoende houvast om zo’n geval te beoordelen.’ Dat neemt niet weg dat er ook dan nog discussies overblijven. ‘Zoals: voor welk doel mag je tentoonstellen? Of: mag alles wat kan?. Of: onder welke voorwaarden en omstandigheden is een organisme beschermwaardig?’ Zulke discussies moeten per afzonderlijk geval worden gevoerd, betoogt de zienswijze.

**Advies:** Laat de eigen verantwoordelijkheid en het gezonde verstand van de betrokken partijen een belangrijke rol spelen. Nieuwe wetgeving is niet nodig want er is al heel veel geregeld, vooral over veiligheid voor mens en milieu, over dierenwelzijn en biotechnologie bij dieren. In de meeste gevallen zal dat genoeg zijn wanneer het in samenhang wordt bekeken. Wel mag bij tentoonstellingen van de kunstenaar worden gevraagd dat hij duidelijk verantwoording aflegt over wat hij doet, ook en vooral bij het aanvragen van vergunningen.



# Korte weergave van de inhoud

Deze zienswijze bevat een advies over de ethische en maatschappelijke aspecten van het tentoonstellen van genetisch gemodificeerde organismen (ggo's). Met tentoonstellen wordt daarbij bedoeld het geordend presenteren van objecten aan het publiek; een middel dus om iets te laten zien aan het publiek en niet een doel op zich.

De aanvraag voor dit advies bevat drie thema's: het toepassen van genetische modificatie, het inzetten van dieren, en het gebruik van een tentoonstelling als medium. Ieder thema op zich roept al politieke en maatschappelijke vragen op. Bij elkaar genomen leiden de drie thema's tot maatschappelijke en ethische vragen, omdat:

- ggo's maatschappelijk omstreden zijn;
- bepaalde diersoorten of ontwikkelingsstadia wettelijk niet worden beschouwd als dier of proefdier, maar door een deel van de samenleving wel als beschermwaardig worden gezien (zoals de eerste fase van de embryonale ontwikkeling);
- de meningen verschillen over het middel tentoonstellingen in relatie tot het doel (en daarmee het antwoord op de ethische vraag of er grenzen zijn aan het tentoonstellen van iets).

## Ethische afweging

Deze zienswijze brengt de maatschappelijke en ethische vragen over het tentoonstellen van genetisch gemodificeerde dieren in kaart. Hij doet geen uitspraken over het Nederlandse kunstbeleid.

Er is zowel Europees als nationaal veel geregeld op het gebied van de drie genoemde thema's. Hierbij kunnen regels rond het verlenen van toestemming voor bepaalde

handelingen worden onderscheiden van regels die voorwaarden stellen aan het gebruik van dieren in een bepaalde setting. Tot de eerste soort behoren de Wet milieubeheer (Wm), het daarop gebaseerde Besluit ggo en de Regeling ggo, de Wet dieren (Wd) voor zover het biotechnologie bij dieren betreft, de Wet op de dierproeven (Wod) en de Flora- en faunawet (Ffw). Tot de tweede soort behoort de Wet dieren, voor zover het gaat om tentoonstellen van dieren en het verbod op dierenmishandeling.

Omdat het onderwerp ingewikkeld is heeft de Raad het gehele veld van de bestaande regels in beeld gebracht. De mogelijkheid om *ethische afwegingen* te betrekken bij een besluit over het tentoonstellen van gg-dieren, blijkt daarbij alleen te worden voorgeschreven in de Wet dieren en de Wet op de dierproeven.

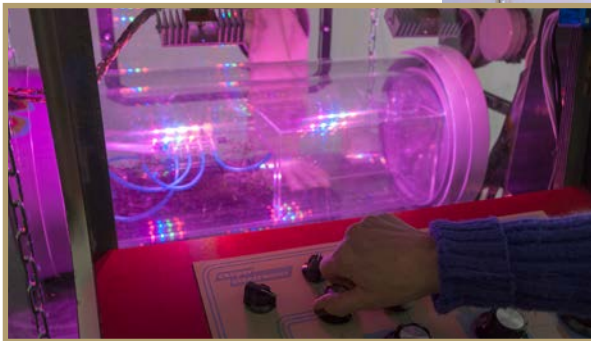
Het toepassingsgebied van de Wod is echter beperkt en daarmee ook de ethische toetsing. Bij tentoonstellingen zal niet snel sprake zijn van een dierproef, tenzij de tentoonstelling samenvalt met een van de doelen waarvoor een dierproef mag worden uitgevoerd, bijvoorbeeld in het kader van onderwijs.

De Wd geeft voldoende mogelijkheden om op basis van ethische toetsing te bepalen of een genetische modificatie maatschappelijk acceptabel wordt gevonden voor het beoogde doel. Daar komt bij dat voor bepaalde doelen

geen toetsing nodig is omdat het tentoonstellen van ggo's in die gevallen al verboden is (als sport en vermaak) of wel juist toegestaan (biomedische toepassing).

De Wm en het daarop gebaseerde Besluit ggo en de Regeling ggo hebben deze mogelijkheid van een ethische toetsing niet. Dat betekent dat de wenselijkheidsvraag bij een vergunningaanvraag niet in aanmerking mag worden genomen. Alleen de risico's voor mens en milieu mogen daarbij een rol spelen.

Kunstenaar Adam Zaretsky bij de installatie waarin hij zebravisembryo's, geïnjecteerd met genetisch gemodificeerde algen had willen tonen. De vergunningaanvraag hiervoor van het Gemeentemuseum Den Haag was aanleiding voor deze Zienswijze. Uiteindelijk is het werk tentoongesteld zonder zebravisjes.



Foto's: Ed Jansen



## Onderscheid naar ontwikkelingsstadium

Als het gaat om het ontwikkelingsstadium van een dier heeft de Wod alleen betrekking op levende, niet-menselijke gewervelde dieren, met inbegrip van larven die zich zelfstandig voeden, foetussen van zoogdieren vanaf het laatste deel van hun normale ontwikkeling, levende kopotigen en andere bij Algemene maatregel van bestuur aangewezen ongewervelde diersoorten die waarschijnlijk ongerief ondervinden van een dierproef. Dieren die



De genetisch gemodificeerde stier Herman bracht na zijn actieve leven voor de wetenschap nog anderhalf jaar, tot 2004, in leven door bij natuurhistorisch museum Naturalis in Leiden. In opgezette vorm is hij daar nog steeds te zien.

worden gebruikt in dierproeven en die zich in een vroeger ontwikkelingsstadium bevinden (dus de eerste twee delen van de embryonale ontwikkeling), vallen onder de Wod als ze bestemd zijn om na dat ontwikkelingsstadium in leven te blijven en door de dierproef gevaar lopen om in dat latere stadium pijn, lijden, angst of blijvende schade te ondervinden.

De Wet dieren, hoofdstuk biotechnologie bij dieren, heeft betrekking op zowel gewervelde als ongewervelde dieren. De vergunningplicht gaat ook over het toepassen van biotechnologische technieken bij dierlijke embryo's. Bacteriën worden echter niet gezien als dieren en vallen daarmee niet onder deze regels.

De raad heeft zich de vraag gesteld of er redenen zijn om de horizon van de huidige regelgeving zodanig te verbreden dat deze aspecten er wel onder vallen, en welke ethische overwegingen daarbij een rol zouden kunnen spelen.

Daarbij is geconstateerd dat er in Nederland fundamenteel verschillende visies bestaan op de positie van dieren en de mate waarin ze beschermd moeten worden. De eigen waarde van het dier, die losstaat van de gebruikswaarde, is in de huidige wetgeving het uitgangspunt. Dat uitgangspunt wordt breed gedeeld, maar het is niet het enige dat in de maatschappij opgeld doet en het omvat geen visie op de vraag of niet-voelende dieren en embryo's



moeten worden beschermd. Daarmee is ook te verklaren dat er de ethische discussie over de positie van dieren doorgaat, zoals over de combinatie van biotechnologie met embryo's als onderdeel van 'biokunst'.

### Geldende wetgeving voldoende?

Daarna heeft de raad gekeken of deze visies sterk genoeg zijn om de geldende wetgeving aan te passen. Zo'n aanpassing speciaal voor het tentoonstellen van genetisch

gemodificeerde dieren is op dit moment niet nodig, was de conclusie.

In de eerste plaats bestaan ook op gebieden buiten de biokunst interacties met dieren die morele verplichtingen meebrengen tegenover het dier, welke ook niet in wetten zijn vastgelegd. Als de regels worden aangepast zou dat ook invloed hebben de regels over die andere interacties, terwijl die in de meeste gevallen wel voldoet.

Ten tweede biedt de huidige wetgeving mogelijkheden



Wikimedia Commons, Karlool7

Kweekexemplaren zebraavis voor wetenschappelijke doeleinden

om tegemoet te komen aan eventuele zorgen over biokunst met genetische modificatie en embryo's. Gezien de vele verschillende visies op de beschermwaardigheid van embryo's zal hier niet meteen een ander proces van vergunningverlening uit voortvloeien.

Ten derde zijn de publieke waarden waarom het zou kunnen gaan, zoals volksgezondheid, milieu of dierenwelzijn, al in wetgeving neergelegd. En waar het niet gaat om publieke waarden bestaat in Nederland een traditie om als overheid terughoudend te zijn met regels.

In de meeste gevallen biedt de huidige wetgeving dus genoeg houvast om te beoordelen of er al dan niet een vergunning moet worden verleend. Dit is met name het geval als:

- er sprake is van een biotechnologische handeling met risico voor mens en milieu;
- het gaat om dieren die onder de Wod en de Wd vallen en waarbij het welzijn (inclusief gezondheid) en de integriteit van het dier in het geding zijn;
- er biotechnologische handelingen aan dieren en embryo's aan de orde zijn, die vallen onder het hoofdstuk biotechnologie bij dieren van de Wd.

## Verantwoording afleggen

Voor beleid en wetgeving is het daarom belangrijk de bestaande diversiteit aan visies serieus te nemen, maar de raad ziet op basis van de gemaakte inventarisatie geen aanleiding om de reikwijdte van de huidige wetten en regels te verbreden. Die reikwijdte is gebaseerd op afwegingen over de positie van het dier, de veiligheid voor mens en milieu en overwegingen van consistentie en *level playing field*.

Een organisator van een tentoonstelling of een kunstenaar moet volgens de wet zorg dragen voor het welzijn en de integriteit van de betrokken dieren. Professionals

in de biotechnologie, kunstenaars en organisatoren van tentoonstellingen, moeten echter rekening te houden met hun ethisch-maatschappelijke plicht om verantwoording af te leggen over hun gebruik van dieren. Zij moeten hun beslissingen transparant onderbouwen in het licht van de maatschappelijke verscheidenheid, en zich niet te beperken tot het wettelijk vereiste kader.

De raad adviseert daarom om bij elke vergunningaanvraag een Reflectie en Verantwoording te vragen, zoals dat nu wordt gedaan met de zogenaamde Niet Technische Samenvatting (NTS) die een verplicht onderdeel vormt van de vergunningaanvraag bij dierproeven. Als er een vergunning wordt verleend, moet deze reflectie openbaar worden gemaakt.

De Wd vereist individuele toetsing van aanvragen voor genetische modificatie van dieren. Toch adviseert de raad om in het kader van het Nee, Tenzij-beleid mogelijke aanvragers van vergunningen meer duidelijkheid te geven voor welke maatschappelijk geaccepteerde toepassingen dieren genetisch gemodificeerd zouden mogen worden. Dat kan voorkomen dat onterecht en onnodig vergunningen worden aangevraagd.

Foto: Naturalis







2015, Raad voor Dierenaangelegenheden, Den Haag

© Sommige rechten zijn voorbehouden / Some rights reserved

Voor deze uitgave zijn gebruiksrechten van toepassing zoals vastgelegd in de Creative Commons licentie Naamsvermelding 3.0 Nederland. Voor de volledige tekst van deze licentie zie <http://www.creativecommons.org/licenses/by/3.0/nl/>

**Vormgeving:**

Ellen Bouma, [www.ellenbouma.nl](http://www.ellenbouma.nl)

**Productie en eindredactie:**

Martijn de Groot, [www.martijndegroot.com](http://www.martijndegroot.com)

**Drukwerk:**

Xerox/OBT

**Foto omslag:** [www.glofish.com](http://www.glofish.com)

**Foto's binnenwerk:**

Copyright vermeld naast de foto

[www.rda.nl](http://www.rda.nl)

**Raad voor Dierenaangelegenheden**

p/a Ministerie van Economische Zaken

Bezuidenhoutseweg 73

2594 AC Den Haag

Bij de productie van deze samenvatting is gebruik gemaakt van papier dat het keurmerk Forest Stewardship Council® (FSC®) draagt. Bij dit papier is het zeker dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid. Ook is het papier 100% chloorvrij gebleekt en 100% gerecycled.

